

МЕЖІ УНІВЕРСАЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ПІДХОДУ ДО САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Мартіросян А. Г.

ВСТУП

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України зумовила суттєву трансформацію кримінально-правової політики у сфері військових кримінальних правопорушень. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби передбачена ст. 407 Кримінального кодексу України¹, яка в умовах воєнного стану набула особливого значення як один із ключових інструментів забезпечення встановленого порядку проходження військової служби.

Масштаби поширення цього явища свідчать про його системний характер. За даними Офісу Генерального прокурора, станом на вересень 2025 року з початку повномасштабного вторгнення було зареєстровано понад 235 тис. кримінальних проваджень за фактами самовільного залишення військової частини та майже 54 тис. проваджень за фактами дезертирства². Такі показники свідчать не лише про актуальність проблеми забезпечення військової дисципліни, а й про необхідність глибшого дослідження причин та умов формування відповідної поведінки військовослужбовців.

Реагуючи на зростання кількості випадків СЗЧ, законодавець послідовно посилював кримінально-правові механізми забезпечення військової дисципліни. Водночас розвиток законодавства засвідчив і появу окремих елементів диференційованого підходу до оцінки таких діянь. Зокрема, Законом України № 3902-IX від 20 серпня 2024 року³ було передбачено

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

² Кількість відкритих справ про СЗЧ та дезертирство з початку повномасштабної війни сягнула майже 300 тисяч – Офіс Генерального прокурора. Громадське. 2025. 14 жовтня. URL: <https://hromadske.ua/suspilstvo/253083-killist-vidkrytykh-sprav-pro-szch-ta-dezertyrstvo-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-viynny-siahnula-mayze-300-tysiach-ohp> (дата звернення: 10.06.2026).

³ Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану : Закон України від 20.08.2024 № 3902-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#Text> (дата звернення: 03.06.2026)

спеціальний механізм звільнення від кримінальної відповідальності окремих категорій військовослужбовців, які вперше вчинили самовільне залишення військової частини або дезертирство та добровільно повернулися до проходження служби. Фактично це стало нормативним визнанням того, що різні випадки СЗЧ можуть відрізнятися не лише за фактичними обставинами їх вчинення, а й за кримінально-правовим значенням постделіктної поведінки особи.

Традиційно самовільне залишення військової частини розглядається крізь призму єдиного складу кримінального правопорушення, що забезпечує формальну визначеність кримінально-правової заборони та однаковість її застосування. Проте формальна єдність кримінально-правової конструкції не означає однорідності механізмів формування відповідної поведінки. За однаковою зовнішньою формою діяння можуть приховуватися принципово різні за своєю природою ситуації: свідоме ухилення від проходження служби, наслідки тривалого бойового навантаження, психоемоційне виснаження, моральна травма, труднощі адаптації після бойових дій, проблеми проходження лікування та військово-лікарської комісії, складні сімейні обставини, а також інші чинники, які впливають на процес прийняття рішення військовослужбовцем.

Фактична неоднорідність випадків СЗЧ актуалізує питання про межі універсального кримінально-правового підходу до їх оцінки. Якщо однакові правові наслідки застосовуються до випадків, що суттєво відрізняються за своїм соціальним змістом, психологічною природою та фактичними умовами формування поведінки, виникає проблема забезпечення справедливості кримінально-правового реагування. У цьому контексті особливого значення набуває необхідність пошуку балансу між двома взаємопов'язаними завданнями: забезпеченням військової дисципліни як необхідної умови обороноздатності держави та дотриманням принципів пропорційності, індивідуалізації та справедливості щодо конкретної особи.

У науковій літературі достатньо ґрунтовно досліджено питання кримінально-правової політики в умовах воєнного стану, особливості кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення, проблеми диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності, а також питання судового розсуду при призначенні покарання. Водночас значно менше уваги приділено аналізу фактичної неоднорідності випадків СЗЧ як самостійній науковій проблемі.

Окремою науковою проблемою залишається питання про те, яким чином соціально-психологічні чинники, що передують вчиненню відповідного діяння, можуть впливати на оцінку меж справедливого кримінально-правового реагування без заперечення самої необхідності кримінальної відповідальності за порушення встановленого порядку несення військової служби. У цьому контексті особливий науковий інтерес становлять

випадки, у яких рішення про самовільне залишення військової частини формується під впливом тривалого бойового навантаження, накопиченого психоемоційного виснаження, конфліктних службових обставин або сприйняття військовослужбовцем відсутності ефективних правових механізмів виходу з кризової ситуації. У межах цього дослідження не ставиться питання про виправдання відповідної поведінки чи заперечення кримінальної відповідальності за її вчинення. Водночас ігнорування зазначених чинників суттєво обмежує можливість дослідження механізмів формування відповідної поведінки та оцінки їх значення для кримінально-правового реагування.

Окремі аспекти кримінально-правового реагування на самовільне залишення військової частини, диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності, кримінально-правової політики в умовах воєнного стану, психологічних наслідків бойового досвіду та постделіктної поведінки військовослужбовців досліджували як вітчизняні так і зарубіжні науковці. Теоретичне підґрунтя кримінально-правового аналізу становлять праці Н. О. Антонюк, Р. Ш. Бабанли, С. М. Гусарова, Ю. В. Гаркуші, А. С. Макаренко (Хильченко), В. М. Мацоли, В. О. Острогляда, Є. О. Письменського та М. М. Ющик. Психологічні та соціально-психологічні аспекти відповідної проблематики висвітлено у працях О. А. Блінова, Г. Дж. Кеніг (Harold G. Koenig) та Ф. Аль Забен (Faten Al Zaben), А. Клочко та І. Семенець-Орлової, В. О. Мушкевич, О. Б. Платинюк та І. М. Соколової, Л. Засєкіної та співавторів (Larysa Zasiiekina et al.), Янгдже Лі (Youngjae Lee), А. Федика (A.Fedyk et al.), Р. Л. Фрірсона (R.L. Frierson) та інших.

Водночас проблема фактичної неоднорідності випадків самовільного залишення військової частини та її значення для визначення меж справедливого кримінально-правового реагування в умовах воєнного стану не отримала комплексного міждисциплінарного дослідження, яке б поєднувало кримінально-правовий, соціально-правовий та психологічний підходи.

Метою дослідження є визначення меж універсального кримінально-правового підходу до самовільного залишення військової частини в умовах воєнного стану шляхом аналізу фактичної неоднорідності випадків СЗЧ, їх соціально-правової та психологічної природи, а також значення принципу справедливості для формування кримінально-правового реагування.

Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання. Діалектичний метод використано для дослідження трансформації кримінально-правового реагування на самовільне залишення військової частини в умовах воєнного стану. Формально-юридичний метод застосовано під час аналізу положень кримінального законодавства та

нормативних змін, пов'язаних із регулюванням відповідальності за СЗЧ. За допомогою системно-структурного методу досліджено взаємозв'язок між принципами військової дисципліни, справедливості, пропорційності та індивідуалізації кримінальної відповідальності. Контент-аналіз використано для опрацювання узагальнених службових звітів щодо випадків самовільного залишення військової частини в одному з бойових підрозділів Збройних Сил України. Метод типологізації дозволив виокремити основні групи чинників, пов'язаних із формуванням відповідної поведінки військовослужбовців, а також дослідити їх значення для оцінки меж універсального кримінально-правового підходу до СЗЧ.

Особливістю цього дослідження є поєднання теоретико-правового аналізу з емпіричними матеріалами щодо випадків самовільного залишення військової частини в одному з бойових підрозділів Збройних Сил України. Емпіричну основу роботи становлять практичні матеріали за п'ятимісячний період, аналіз яких дозволив дослідити не лише юридичні аспекти відповідного правопорушення, а й виявити типові соціальні, психологічні та службові чинники, що передують його вчиненню. Використання зазначеного масиву матеріалів створює можливість оцінити фактичну неоднорідність випадків СЗЧ, простежити особливості постделіктної поведінки військовослужбовців та визначити значення цих обставин для оцінки меж універсального кримінально-правового підходу і перспектив розвитку більш диференційованих механізмів кримінально-правового реагування.

1. Трансформація кримінально-правової політики щодо СЗЧ в умовах воєнного стану

Російсько-українська війна зумовила суттєву трансформацію кримінально-правової політики держави, поставивши перед законодавцем завдання забезпечення належного рівня захисту національної безпеки, обороноздатності та військової дисципліни в умовах безпрецедентних воєнних викликів. У сучасній науковій літературі домінує підхід, відповідно до якого воєнний конфлікт об'єктивно потребує адаптації кримінально-правових засобів до нових форм суспільно небезпечної поведінки та загроз, що виникають у сфері функціонування держави і сектору безпеки. Саме тому після початку широкомасштабної агресії відбулося активне оновлення кримінального законодавства, спрямоване на посилення захисту інтересів держави та забезпечення стійкості правового порядку в умовах війни. Зазначена тенденція загалом підтримується у працях В. О. Острогляда⁴, який розглядає трансформацію кримінального законодавства як

⁴ Острогляд О. В. Кримінально-правова політика в умовах війни: законодавчий аспект. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 1. С. 286–290. DOI: 10.24144/2788-6018.2022.01.53.

закономірну реакцію держави на появу нових безпекових викликів та необхідність адаптації кримінально-правових механізмів до умов воєнного часу.

Водночас аналіз наукових підходів свідчить, що проблема трансформації кримінально-правової політики не зводиться виключно до питання посилення кримінальної відповідальності. Поряд із визнанням об'єктивної необхідності оперативного реагування на воєнні загрози у доктрині висловлюються застереження щодо ризиків кримінально-правового популізму, надмірної пеналізації та прийняття рішень, орієнтованих переважно на демонстрацію жорсткості державної реакції. За таких умов виникає небезпека підміни системної кримінально-правової політики ситуативними законодавчими рішеннями, ефективність яких не завжди підтверджується практикою їх застосування. У цьому контексті важливою є позиція Є. О. Письменського⁵, який звертає увагу на негативні тенденції реалізації кримінально-правової політики в умовах воєнного стану, зокрема прояви кримінально-правового популізму, зниження якості окремих законодавчих рішень та формування спрощених моделей правозастосування.

Разом із тим необхідність адаптації кримінально-правової політики до умов війни не означає відмови від фундаментальних правових принципів. А. А. Мацола⁶ обґрунтовано зазначає, що в умовах воєнного стану кримінально-правова політика набуває стратегічного значення як складова державної політики безпеки, поєднуючи охоронну, превентивну та стабілізаційну функції.

Водночас його ефективність визначається не лише суворістю санкцій, а й дотриманням принципів гуманізму, пропорційності та верховенства права, що набуває особливого значення в умовах розширення кримінально-правових засобів забезпечення обороноздатності держави.

У цьому контексті особливого значення набуває питання співвідношення охоронної та регулятивної функцій кримінального права. Аналіз еволюції кримінально-правової політики України у воєнний період свідчить, що законодавчі зміни були зосереджені насамперед на зміцненні механізмів кримінально-правової охорони державності, військової служби та національної безпеки. Така спрямованість була закономірною реакцією на загрозу існуванню держави, однак одночасно сприяла домінуванню охоронної складової кримінально-правової політики над її регулятивним

⁵ Письменський Є. О. Формування кримінально-правової політики України в умовах воєнного стану: дослідження негативних тенденцій. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2024. № 1. С. 43–52. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-1-6>.

⁶ Мацола А. А. Кримінально-правова політика України в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 91, ч. 4. С. 91–95. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.4.18>

потенціалом. На цю тенденцію опосередковано вказує і Ю. М. Гаркуша⁷, який, аналізуючи розвиток кримінально-правової політики України у зв'язку зі збройною агресією російської федерації, констатує концентрацію законодавчих зусиль переважно на посиленні охорони національної безпеки, військової служби та інших стратегічно важливих сфер суспільних відносин. У результаті питання диференціації кримінально-правового реагування, індивідуалізації відповідальності та врахування фактичних умов вчинення окремих правопорушень тривалий час залишалися на периферії наукової та законодавчої уваги.

Оцінюючи трансформацію кримінально-правової політики в умовах війни, доцільно враховувати не лише зміни кримінального законодавства, а й особливості його практичної реалізації. Кримінально-правова політика проявляється не тільки через криміналізацію чи посилення санкцій, а й через характер правозастосування, що визначає реальну ефективність відповідних правових рішень. Саме тому аналіз воєнної кримінально-правової політики повинен охоплювати як законодавчі новели, так і практику їх використання, оскільки між нормативними цілями та фактичними результатами їх реалізації нерідко виникає суттєвий розрив. На необхідності такого підходу наголошує С. М. Гусаров⁸, який зазначає, що кримінально-правову політику слід аналізувати у єдності правотворчості та правозастосування, оскільки саме практика застосування кримінального закону дозволяє оцінити реальну ефективність обраної моделі кримінально-правового регулювання. Показово, що у сучасній доктрині дедалі частіше висловлюється думка про обмеженість суто репресивних механізмів реагування на складні соціальні наслідки війни. Аналізуючи окремі напрями кримінально-правової політики щодо військовослужбовців, С. М. Гусаров обґрунтовує необхідність відмови від спрощених каральних підходів та звертає увагу на важливість врахування впливу бойових умов служби на психологічний стан особи. Зазначена позиція є важливим методологічним орієнтиром для дослідження кримінально-правового реагування на правопорушення у військовій сфері, оскільки дозволяє розглядати поведінку військовослужбовця не лише крізь призму формального порушення правової норми, а й через сукупність соціальних, психологічних та службових чинників, що впливають на прийняття відповідних рішень.

Проблема самовільного залишення військової частини є одним із найбільш показових прикладів зазначеної суперечності. З одного боку,

⁷ Гаркуша Ю. Формування кримінально-правової політики України в умовах російсько-української війни до введення воєнного стану. Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ. 2024. № 5. С. 243–249. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-5-37>.

⁸ Гусаров С. М. Кримінально-правова політика України: трансформації періоду війни та повоєнна перспектива. Південноукраїнський правничий часопис. 2025. № 1. С. 24–31. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2025.1.4>

забезпечення військової дисципліни в умовах війни об'єктивно потребує існування ефективних кримінально-правових механізмів реагування на порушення порядку проходження військової служби. З іншого боку, накопичення практики застосування відповідних норм поступово виявило фактичну неоднорідність випадків СЗЧ, відмінності у мотивації військовослужбовців та вплив різних соціально-психологічних чинників на їх поведінку. За таких умов виникає питання про достатність універсальної моделі кримінально-правового реагування, побудованої переважно на принципі посилення відповідальності.

Таким чином, трансформація кримінально-правової політики щодо військової сфери в умовах війни може розглядатися як процес поступового переходу від переважно охоронної моделі реагування до необхідності пошуку більш складних і диференційованих механізмів правового впливу. Саме в межах цієї тенденції набуває актуальності наукова дискусія щодо меж універсального кримінально-правового підходу до самовільного залишення військової частини та можливостей його подальшого розвитку з урахуванням принципів справедливості, пропорційності й індивідуалізації кримінально-правового реагування.

Актуальність зазначеної проблеми значною мірою обумовлена місцем самовільного залишення військової частини у системі сучасних викликів, з якими зіткнулися Збройні Сили України в умовах повномасштабної війни. На відміну від багатьох інших військових кримінальних правопорушень, СЗЧ безпосередньо впливає на кадрову спроможність військових підрозділів, можливість планування бойових операцій, рівень взаємодії між військовослужбовцями та загальну керованість військ. Умови тривалого збройного конфлікту зумовили необхідність постійного поповнення особового складу, проведення ротацій, відновлення боєздатності підрозділів після виконання бойових завдань та підтримання належного рівня дисципліни. За таких обставин кожен випадок самовільного залишення військової частини виходить за межі індивідуального порушення порядку проходження служби та набуває ширшого значення для функціонування військової організації держави.

Саме тому реакція держави на поширення випадків СЗЧ у перші роки повномасштабної війни була переважно орієнтована на посилення кримінально-правових механізмів забезпечення військової дисципліни. Подібна модель реагування загалом відповідає логіці розвитку кримінально-правової політики в умовах воєнних конфліктів, коли пріоритет надається захисту колективних інтересів безпеки та забезпеченню функціональної спроможності військових інституцій. У межах цієї моделі дисципліна розглядається як самостійна цінність, а її порушення – як фактор, здатний негативно впливати на виконання бойових завдань, знижувати рівень керованості підрозділів та створювати ризики для інших військовослужбовців.

Практичним відображенням зазначеної тенденції стало прийняття Закону України № 2839-IX від 13 грудня 2022 року⁹. В умовах активної фази війни законодавець фактично обрав курс на посилення кримінально-правового впливу щодо військових кримінальних правопорушень, виходячи з необхідності забезпечення максимальної стабільності військової служби. Обрана модель кримінально-правового реагування ґрунтувалася на припущенні, що підвищення суворості кримінально-правового впливу сприятиме зміцненню військової дисципліни та виконуватиме ефективну превентивну функцію.

Уже на цьому етапі проявилася одна з фундаментальних особливостей проблеми СЗЧ. Формальна конструкція кримінального правопорушення дозволяє охопити широке коло життєвих ситуацій, які можуть істотно відрізнятися між собою за своїм соціальним змістом. З позиції кримінального закону вирішальне значення має сам факт порушення встановленого порядку проходження військової служби. Проте з позиції реальних механізмів формування поведінки військовослужбовця причини такого рішення можуть бути принципово різними.

Практика проходження військової служби в умовах повномасштабної війни дозволила конкретизувати зазначену проблему. В одних випадках йдеться про свідоме ухилення від виконання військового обов'язку та небажання продовжувати проходження служби. В інших – про наслідки тривалого перебування в районі бойових дій, накопичене фізичне та психоемоційне виснаження, труднощі проходження лікування, конфліктні службові обставини або складні сімейні ситуації. Формальна однаковість правопорушення не усуває існування цієї фактичної неоднорідності, а тому неминуче ставить питання про межі застосування універсальних механізмів кримінально-правового реагування.

Саме в цьому контексті особливого значення набувають подальші зміни кримінального законодавства. Прийняття Закону України № 3902-IX від 18 липня 2024 року¹⁰ стало важливим етапом розвитку кримінально-правової політики щодо самовільного залишення військової частини. Передбачивши можливість звільнення від кримінальної відповідальності військовослужбовців, які вперше вчинили СЗЧ або дезертирство та добровільно повернулися до проходження служби, законодавець фактично

⁹ Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці : Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2839-IX. Голос України. 2022. № 257. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#Text> (дата звернення: 09.06.2026).

¹⁰ Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань в умовах воєнного стану : Закон України від 18 липня 2024 р. № 3902-IX. Голос України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#Text> (дата звернення: 09.06.2026).

визнав, що не всі випадки самовільного залишення військової частини мають однакове кримінально-правове значення.

Особливу увагу привертає те, що критерієм для застосування зазначеного механізму стала не лише характеристика самого діяння, а й подальша поведінка особи після його вчинення. Таким чином, кримінально-правового значення набула постделіктна поведінка військовослужбовця, його готовність повернутися до виконання військового обов'язку та продовжити проходження служби. По суті, законодавець уперше на нормативному рівні визнав існування обставин, які дозволяють диференціювати підходи до кримінально-правового реагування на формально однакові випадки СЗЧ.

Зазначені зміни мають значення не лише для правозастосовної практики, а й для розвитку кримінально-правової теорії. Якщо Закон № 2839-IX відображав переважно логіку посилення кримінально-правового впливу, то Закон № 3902-IX засвідчив появу елементів більш гнучкого підходу, який враховує неоднорідність життєвих ситуацій та значення поведінки особи після вчинення правопорушення. Це свідчить про формування більш гнучкого підходу до кримінально-правового реагування, який враховує неоднорідність життєвих ситуацій та значення поведінки особи після вчинення правопорушення.

У цьому аспекті заслуговують на увагу застереження Є. О. Письменського¹¹ щодо негативних тенденцій розвитку кримінально-правової політики в умовах воєнного стану. Науковець звертає увагу на ризики кримінально-правового популізму та надмірної орієнтації на швидкі законодавчі рішення. Значення цієї позиції виходить далеко за межі загальної критики правотворчого процесу. У контексті дослідження СЗЧ вона дозволяє поставити питання про те, чи завжди посилення кримінальної відповідальності забезпечує досягнення тих цілей, заради яких воно запроваджується.

Аналіз розвитку кримінально-правової політики свідчить про поступове усвідомлення того, що ефективність реагування на СЗЧ не може визначатися виключно кількістю кримінальних проваджень або суворістю передбачених санкцій. Не менш важливого значення набуває здатність кримінального права враховувати реальні соціальні процеси, які відбуваються у військовому середовищі. Саме на необхідності врахування фактичних суспільних процесів наголошує Ю. Гаркуша¹², пов'язуючи

¹¹ Письменський Є. О. Формування кримінально-правової політики України в умовах воєнного стану: дослідження негативних тенденцій. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2024. № 1. С. 43–52. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-1-6>

¹² Гаркуша Ю. Формування кримінально-правової політики України в умовах російсько-української війни до введення воєнного стану. Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ. 2024. № 5. С. 243–249. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-5-37>

розвиток кримінально-правових рішень із умовами, що формуються під впливом війни.

Аналіз законодавчих змін дозволяє дійти висновку, що кримінально-правова політика щодо СЗЧ у період повномасштабної війни пройшла декілька взаємопов'язаних етапів розвитку. Початковий етап характеризувався необхідністю швидкого реагування на загрози військовій дисципліні та орієнтацією на посилення кримінально-правового впливу. Надалі накопичення практичного досвіду застосування відповідних норм, збільшення кількості випадків СЗЧ та ускладнення соціально-психологічних умов проходження служби сприяли поступовому переосмисленню виключно репресивної моделі реагування. Результатом цього стало формування більш гнучкого підходу, у межах якого поряд із завданням забезпечення військової дисципліни починає враховуватися необхідність оцінки конкретних обставин вчинення діяння та подальшої поведінки військовослужбовця.

У контексті подальшого розвитку кримінально-правової політики щодо самовільного залишення військової частини важливого значення набуває принцип пропорційності. Як зазначає М. М. Ющик¹³, його реалізація передбачає забезпечення співмірності між тяжкістю правопорушення, особою винного та обставинами справи, а також дотримання вимог необхідності, достатності й обґрунтованості кримінально-правового впливу. Такий підхід має важливе методологічне значення і для дослідження проблематики СЗЧ, оскільки дозволяє поставити питання про співвідношення між формальною однаковістю кримінально-правової заборони та фактичною неоднорідністю обставин, за яких формується відповідна поведінка військовослужбовців.

Таким чином, трансформація кримінально-правової політики щодо самовільного залишення військової частини характеризується не лише посиленням кримінально-правового захисту військової сфери, а й поступовим усвідомленням фактичної неоднорідності випадків відповідної поведінки. Саме ця обставина стала одним із чинників формування сучасної дискусії про межі універсального кримінально-правового підходу до СЗЧ. Чим більш очевидною стає різноманітність життєвих ситуацій, що охоплюються єдиною кримінально-правовою нормою, тим більшої актуальності набуває питання про співвідношення між вимогами військової дисципліни, принципом справедливості та можливостями подальшої диференціації кримінально-правового реагування.

¹³ Ющик О. І. Індивідуалізація покарання крізь призму принципу пропорційності та стандартів захисту прав людини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2026. № 93, ч. 4. С. 255–260. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.36>

2. Межі універсального кримінально-правового підходу до СЗЧ: диференціація, індивідуалізація та справедливість

Кримінальне право традиційно ґрунтується на принципі рівності всіх осіб перед законом. Саме тому кримінально-правові заборони формулюються як універсальні правила поведінки, розраховані на багаторазове застосування до невизначеного кола осіб. Такий підхід забезпечує правову визначеність, передбачуваність кримінального закону та однаковість правозастосування, створюючи необхідні умови для реалізації принципу законності та стабільності кримінально-правового регулювання.

Універсальний характер кримінально-правових норм обумовлений самою природою кримінального права. Законодавець не може передбачити всі можливі життєві ситуації, у яких може бути вчинене кримінальне правопорушення, тому кримінально-правова заборона конструюється шляхом виокремлення найбільш суттєвих юридично значущих ознак відповідної поведінки. У межах такого підходу вирішальне значення має відповідність фактичних обставин ознакам складу кримінального правопорушення, визначеним законом.

Разом із тим ефективність універсального кримінально-правового підходу не є безмежною. Чим складнішими та різноманітнішими стають суспільні відносини, тим частіше виникають ситуації, коли формально однакові діяння можуть істотно відрізнятися за умовами вчинення, мотивацією особи, ступенем суспільної небезпечності та фактичним змістом поведінки. У таких випадках постає питання про співвідношення формальної рівності та змістовної справедливості кримінально-правового реагування.

У кримінально-правовій доктрині зазначена проблема традиційно розглядається через категорію диференціації кримінальної відповідальності. Н. О. Антонюк¹⁴ обґрунтовано зазначає, що диференціація виступає необхідним інструментом врахування неоднорідності суспільно небезпечної поведінки та забезпечення пропорційності кримінально-правового реагування. У такому розумінні диференціація є не лише техніко-юридичним способом побудови кримінально-правових норм, а й одним із механізмів реалізації принципу справедливості, оскільки дозволяє враховувати фактичну неоднорідність ситуацій, які охоплюються кримінально-правовою нормою, та уникати однакового підходу до змістовно різних випадків поведінки.

Для правильного розуміння цієї проблеми важливо розмежовувати універсальність, диференціацію та індивідуалізацію кримінальної

¹⁴ Антонюк Н. О. Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України : монографія. Київ : Алерта, 2023. 552 с.

відповідальності. Універсальний кримінально-правовий підхід визначає загальну модель нормативного регулювання та забезпечує єдність кримінально-правових заборон. Диференціація функціонує на законодавчому рівні та передбачає встановлення різних моделей кримінально-правового реагування для різних категорій діянь або осіб. Натомість індивідуалізація здійснюється вже на стадії правозастосування та спрямована на врахування конкретних обставин справи й особливостей особи правопорушника під час прийняття індивідуального рішення.

На необхідності розмежування законодавчої диференціації та правозастосовної індивідуалізації наголошує також В. В. Хильченко¹⁵. На її думку, індивідуалізація не здатна повністю компенсувати недоліки законодавчої моделі кримінально-правового реагування, якщо остання не враховує істотних відмінностей між різними категоріями суспільно небезпечної поведінки. Саме тому питання про межі універсального кримінально-правового підходу не може бути зведене виключно до проблематики призначення покарання.

Таким чином, диференціація та індивідуалізація не заперечують універсальний характер кримінально-правового регулювання, а виступають механізмами його корекції. Якщо диференціація забезпечує різноманітність можливих моделей реагування на рівні закону, то індивідуалізація дозволяє обрати найбільш справедливий варіант їх застосування в межах конкретної ситуації. Саме тому проблема полягає не у виборі між універсальністю та диференціацією, а у визначенні меж їх оптимального поєднання.

Особливого значення зазначена проблема набуває у сфері військових кримінальних правопорушень. На відміну від більшості загальнокримінальних діянь, вони вчиняються в умовах функціонування особливої системи суспільних відносин, заснованої на військовій дисципліні, субординації та виконанні завдань, пов'язаних із забезпеченням оборони держави. Як зазначають Є. О. Письменський¹⁶, С. М. Гусаров¹⁷ та О. В. Острогляд¹⁸, в умовах воєнного стану кримінально-правова політика

¹⁵ Хильченко (Макаренко) А. С. Принцип пропорційності при призначенні покарання та звільненні від його відбування в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 370–374. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/90>

¹⁶ Письменський Є. О. Формування кримінально-правової політики України в умовах воєнного стану: дослідження негативних тенденцій. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2024. № 1. С. 43–52. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-1-6>.

¹⁷ Гусаров С. М. Кримінально-правова політика України: трансформації періоду війни та повоєнна перспектива. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2025. № 1. С. 24–31. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2025.1.4>

¹⁸ Острогляд О. В. Кримінально-правова політика в умовах війни: законодавчий аспект. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 1. С. 286–290. DOI: 10.24144/2788-6018.2022.01.53.

закономірно орієнтується на забезпечення належного рівня військової дисципліни та підтримання обороноздатності держави. За таких умов універсальний характер кримінально-правових заборон виконує додаткову стабілізаційну функцію, сприяючи підтриманню єдиних стандартів поведінки для всіх військовослужбовців.

Саме тому щодо військових кримінальних правопорушень традиційно переважає підхід, орієнтований на забезпечення максимальної визначеності та однаковості кримінально-правового реагування. Така логіка має об'єктивне підґрунтя, оскільки ефективність військової організації значною мірою залежить від здатності забезпечити виконання обов'язкових правил поведінки незалежно від індивідуальних особливостей конкретної особи. Водночас навіть у цій сфері універсальний підхід не може розглядатися як абсолютна цінність.

Р. Ш. Бабанли¹⁹, досліджуючи проблеми справедливості та пропорційності кримінально-правового реагування, наголошує на необхідності забезпечення відповідності між характером діяння, особою правопорушника та кримінально-правовими наслідками.

Особливого значення в цьому контексті набуває принцип пропорційності. М. М. Ющик²⁰ зазначає, що його реалізація передбачає досягнення співмірності між характером правопорушення, особою винного та обставинами справи, а також дотримання вимог необхідності, достатності та обґрунтованості кримінально-правового впливу. Такий підхід дозволяє розглядати справедливість не лише як формальну рівність усіх осіб перед законом, а й як необхідність пошуку належного балансу між публічними інтересами держави та особливостями конкретної життєвої ситуації.

Особливість самовільного залишення військової частини полягає в тому, що за формально однаковими ознаками правопорушення можуть приховуватися принципово різні життєві ситуації. Порушення військового обов'язку може бути пов'язане як із небажанням проходити військову службу або брати участь у бойових діях, так і з наслідками тривалого бойового навантаження, труднощами адаптації до умов служби, сімейними обставинами чи іншими чинниками, що впливають на процес прийняття рішення військовослужбовцем. Саме ця потенційна неоднорідність зумовлює необхідність подальшого аналізу фактичних обставин формування відповідної поведінки.

¹⁹ Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади : монографія. Чернівці : Десна Поліграф, 2019. 488 с.

²⁰ Ющик О. І. Індивідуалізація покарання крізь призму принципу пропорційності та стандартів захисту прав людини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2026. № 93, ч. 4. С. 255–260. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.36>

Отже, універсальний кримінально-правовий підхід виступає необхідною передумовою забезпечення законності, рівності та стабільності кримінально-правового регулювання. Водночас його можливості не є необмеженими. Чим більш неоднорідними є життєві ситуації, які охоплюються відповідною кримінально-правовою нормою, тим більшої актуальності набуває питання про співвідношення універсальності, диференціації та індивідуалізації кримінально-правового реагування. Саме ця проблема особливо гостро проявляється щодо самовільного залишення військової частини, де формальна єдність кримінально-правової конструкції поєднується з потенційною неоднорідністю умов формування відповідної поведінки. Для з'ясування характеру та масштабів цієї неоднорідності необхідно звернутися до аналізу фактичних обставин, які передують вчиненню СЗЧ.

3. Соціально-психологічна та кримінологічна неоднорідність випадків самовільного залишення військової частини

Питання про межі універсального кримінально-правового підходу до самовільного залишення військової частини безпосередньо пов'язане з проблемою фактичної неоднорідності відповідних випадків. Якщо кримінально-правова норма виходить із формальної однаковості забороненої поведінки, то сучасні кримінологічні та психологічні дослідження свідчать про різноманітність процесів, які можуть передувати прийняттю рішення про залишення місця служби. У зв'язку з цим особливого значення набуває аналіз соціально-психологічних і кримінологічних чинників, що впливають на формування відповідної поведінки.

Кримінологічний вимір проблеми найбільш послідовно представлений у роботі А. Боровика²¹, який розглядає самовільне залишення військової частини як явище, зумовлене сукупністю взаємопов'язаних соціально-психологічних, організаційно-управлінських, соціально-економічних та нормативно-правових факторів. Такий підхід дозволяє розглядати випадки СЗЧ не ізольовано, а в ширшому контексті умов проходження військової служби, функціонування військового колективу та процесів адаптації військовослужбовця до вимог військового середовища. При цьому різні групи факторів можуть поєднуватися між собою в різних комбінаціях, що свідчить про складний і неоднорідний характер відповідної поведінки.

Особливого значення в умовах повномасштабної війни набувають чинники, пов'язані з участю у бойових діях та тривалим перебуванням у

²¹ Боровик А. В. Кримінологічна характеристика факторів вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби. Актуальні проблеми держави і права. 2025. Вип. 105. С. 31–37. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.4>

середовищі постійної небезпеки. Важливі емпіричні результати щодо впливу бойового досвіду наведено у дослідженні А. Федика, О. Вальчук, І. Охріменка та Т. Данильченко²². Автори встановили, що під час першої ротації найпоширенішими стресогенними чинниками для військовослужбовців є перебування в умовах постійної загрози життю (71,6%), страх смерті або поранення (70,6%), страх убити людину (67,9%), вплив гучних звуків бойових дій (63,3%) та дефіцит сну (52,3%). Водночас після перебування в зоні бойових дій понад дванадцять місяців суттєво зростає частота проявів агресивності (71,1%), тривожності та страху (68,4%), порушень сну (31,6%), когнітивних розладів (28,9%) і депресивних проявів (28,9%). Отримані результати свідчать, що вплив війни не є статичним, а накопичується в процесі тривалого перебування в бойовій обстановці, поступово змінюючи психологічний стан та адаптаційні можливості військовослужбовця.

Подібних висновків дійшли А. Клочко та І. Семенець-Орлова²³, які розглядають бойовий стрес як одну з детермінант порушень ментального здоров'я військовослужбовців. Автори зазначають, що тривала дія бойових стресорів може супроводжуватися виснаженням адаптаційних ресурсів, розвитком посттравматичних, депресивних і тривожних розладів, а також порушеннями поведінки, що ускладнюють подальшу адаптацію особи до умов служби.

Аналогічна позиція спостерігається і в роботах В. Блінова²⁴, Л. Мушкевич²⁵, В. Пузирьова та В. Ізвекова²⁶, які розглядають бойовий стрес як складне соціально-психологічне явище, наслідки якого можуть проявлятися по-різному залежно від інтенсивності бойового досвіду, тривалості перебування в зоні бойових дій, індивідуальних особливостей військовослужбовця та його здатності адаптуватися до умов служби. Відповідно навіть за подібних зовнішніх умов різні особи можуть

²² Fedyk A. O., Valchuk O. A., Okhrimenko I. M., Danylchenko T. V., Bets I. O., Balahur L. O., Brykovskiy A. G. *Socio-psychological causes and consequences of combat stress in armed conflict participants*. Wiadomości Lekarskie – Medical Advances. 2025. Vol. 78, No. 1. P. 82–89. DOI: <https://doi.org/10.36740/WLek/197120>

²³ Клочко А., Семенець-Орлова І. Бойовий стрес як детермінанта порушень ментального здоров'я в умовах війни. Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я. 2024. № 1 (15). С. 91–95. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2024-1-16>

²⁴ Блінов О. А. Бойовий стрес та результати його емпіричного дослідження. Психологічний часопис. 2018. № 2 (12). С. 9–22. URL: <https://er.kai.edu.ua/server/api/core/bitstreams/08940a3e-b04c-4f6b-a6f1-b4efdcdf7037/content> (дата звернення: 09.06.2026).

²⁵ Мушкевич В. О. Психологічні особливості фрустраційної поведінки військовослужбовців. Психологічні перспективи. 2020. Вип. 35. С. 101–118. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2020-35-101-118>

²⁶ Пузирьов С. В., Ізвеків В. В. Бойовий стрес та його наслідки для військовослужбовців. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 203–209. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/33>

демонструвати різні психологічні реакції та різний рівень стійкості до бойового навантаження.

Разом із тим сучасні дослідження свідчать, що психологічні наслідки війни не вичерпуються бойовим стресом або труднощами адаптації. Останніми роками особливого поширення набула концепція моральної травми (*moral injury*), яка акцентує увагу на внутрішніх моральних конфліктах, що виникають унаслідок зіткнення особи з подіями, які суперечать її уявленню про справедливість, відповідальність, обов'язок і людську гідність.

Г. Кеніг та Ф. Аль Забен²⁷ обґрунтовують, що моральна травма не може розглядатися лише як різновид посттравматичного стресового розладу. На відміну від ПТСР, який переважно пов'язаний із переживанням небезпеки та страху, моральна травма проявляється через почуття провини, сорому, втрати довіри, моральної дезорієнтації та втрати життєвого сенсу. Подальший розвиток ці положення отримали у дослідженнях Л. Засекіної, О. Кокуна, М. Козігори, Т. Федотової, О. Журавльової та М. Бойко²⁸, які на матеріалі наративів військовослужбовців Національної гвардії України встановили значення втрати довіри, кризи життєвого сенсу, моральної невизначеності та внутрішніх ціннісних конфліктів у структурі переживання бойового досвіду. Подібні висновки щодо тривалого впливу бойового досвіду на психологічний стан військовослужбовців представлені і в роботі Р. Л. Фрірсона²⁹, який звертає увагу на високу поширеність посттравматичного стресового розладу серед учасників бойових дій, труднощі їх подальшої соціальної адаптації та можливість збереження психотравматичних переживань протягом тривалого часу після повернення із зони бойових дій.

Важливе значення для розуміння наслідків війни мають результати дослідження О. Платинюк та І. Соколової³⁰, проведеного серед 145 поранених комбатантів. Авторами встановлено високу поширеність

²⁷ Koenig H. G., Al Zaben F. Moral injury: an increasingly recognized and widespread syndrome. *Journal of Religion and Health*. 2021. Vol. 60, No. 5. P. 2989–3011. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01328-0>

²⁸ Zasiiekina L., Kokun O., Kozihora M., Fedotova T., Zhuravlova O., Boyko M. Conceptual Analysis of Moral Injury in Narratives of National Guard Servicemen: A Case Study. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2022. Vol. 9, No. 1. P. 105–120. DOI: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.1.zas>

²⁹ Frierson R. L. Combat-Related Posttraumatic Stress Disorder and Criminal Responsibility Determinations in the Post-Iraq Era: A Review and Case Report. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*. 2013. Vol. 41. No. 1. P. 79–84. PMID: 23503180.

³⁰ Платинюк О. Б., Соколова І. М. Модель формування неспсихотичних психічних розладів у учасників бойових дій, які одержали поранення. Експериментальна клінічна медицина. Психіатрія, наркологія та медична психологія. 2020. Т. 88, № 3. С. 67–72. DOI: <https://doi.org/10.35339/ekm.2020.88.03.09>

гострих стресових реакцій, посттравматичного стресового розладу, адаптаційних та депресивних розладів, а також значний рівень переживання травматичної події навіть після завершення лікування. Отримані результати свідчать, що наслідки бойового досвіду можуть тривалий час впливати на психологічний стан особи після стабілізації фізичного здоров'я. У цьому контексті проходження військово-лікарської комісії або завершення лікування не завжди свідчать про повне відновлення психологічного ресурсу військовослужбовця та його готовність до подальшого виконання службових обов'язків.

Наведені дослідження дозволяють зробити висновок, що накопичений бойовий досвід, бойовий стрес, моральна травма, поранення, лікування та пов'язані з ними процеси психологічної адаптації мають значення не самі по собі, а тому, що здатні впливати на формування поведінки військовослужбовця. Водночас самовільне залишення військової частини не може бути пояснене виключно впливом одного чинника або однієї життєвої обставини. Кримінологічні дослідження свідчать, що на формування відповідної поведінки можуть впливати різні групи факторів, поєднання яких є індивідуальним у кожному конкретному випадку.

За таких умов випадки самовільного залишення військової частини не можуть розглядатися як соціально та психологічно однорідна категорія поведінки. За формально однаковими проявами відповідного правопорушення можуть приховуватися різні механізми його формування, пов'язані з наслідками бойового стресу, моральної травми, психологічного виснаження, особливостями адаптації до військової служби, умовами її проходження та іншими чинниками. Саме ця неоднорідність створює підстави для подальшої систематизації відповідних випадків та аналізу найбільш поширених механізмів формування поведінки військовослужбовців, які вчиняють самовільне залишення військової частини.

4. Типологія випадків СЗЧ

крізь призму механізмів формування відповідної поведінки

Розуміння механізмів формування випадків самовільного залишення військової частини потребує звернення до емпіричних матеріалів, які відображають реальні обставини виникнення відповідної поведінки в умовах війни. Формальна кваліфікація правопорушення не дозволяє встановити особливості процесу прийняття рішення військовослужбовцем, а тому виявлення внутрішньої неоднорідності випадків СЗЧ можливе лише шляхом аналізу конкретних життєвих і службових ситуацій.

Одним із найбільш доцільних способів осмислення цієї неоднорідності є виокремлення найбільш поширених механізмів формування відповідної поведінки, що дає змогу перейти від констатації відмінностей між окремими

випадками до пояснення закономірностей їх виникнення. З цією метою було проведено аналіз емпіричних матеріалів щодо випадків самовільного залишення військової частини в одному з бойових підрозділів Збройних Сил України за п'ять місяців 2026 року. Протягом зазначеного періоду було зафіксовано 471 випадків самовільного залишення військової частини, з яких 98 випадків припадали на січень, 93 – на лютий, 89 – на березень, 82 – на квітень та 109 – на травень. Відносна стабільність кількісних показників протягом досліджуваного періоду свідчить про системний характер відповідного явища та створює підстави для виявлення найбільш поширених механізмів формування відповідної поведінки.

При цьому метою дослідження не було встановлення кількісної структури причин самовільного залишення військової частини або визначення поширеності окремих факторів. Наведені дані використовуються для ілюстрації різноманітності фактичних обставин та механізмів формування відповідної поведінки, що дає змогу виявити неоднорідність випадків СЗЧ та оцінити межі їх пояснення в межах універсальних кримінально-правових і психологічних моделей.

Аналіз емпіричних матеріалів засвідчив суттєву неоднорідність випадків СЗЧ. Серед зафіксованих випадків були представлені різні механізми формування відповідної поведінки. Частина з них була пов'язана з небажанням виконувати бойові завдання або вибувати до районів їх виконання. Водночас були випадки, пов'язані зі станом здоров'я, лікуванням та проходженням військово-лікарських комісій, не поверненням з відпусток, відрядженнями, переведенням до інших підрозділів та іншими службовими обставинами.

Для цілей цього дослідження особливий інтерес становлять випадки СЗЧ серед військовослужбовців, які ще не набули реального бойового досвіду. Так, 78 військовослужбовців вчинили СЗЧ під час проходження базової загальновійськової підготовки в інших військових частинах. Крім того, лише у травні 2026 року серед новоприбулого особового складу було зафіксовано 44 випадків СЗЧ. Із них 35 були пов'язані з проходженням БЗВП, з етапом адаптації до БЗВП, а 3 – з етапом адаптації після її завершення.

Отримані результати мають важливе значення для інтерпретації висновків, сформульованих у психологічних дослідженнях бойового стресу, моральної травми, посттравматичного стресового розладу та бойового виснаження. Зазначені явища безумовно впливають на поведінку окремих категорій військовослужбовців, однак результати аналізу службових матеріалів не підтверджують уявлення про те, що вони можуть розглядатися як універсальне пояснення всіх випадків СЗЧ. Навпаки, значна частина відповідних випадків формується ще до набуття особою реального бойового досвіду або на початкових етапах адаптації до військової служби.

Показовим є й те, що у досліджуваному періоді не було зафіксовано випадків СЗЧ серед військовослужбовців, які понад 100 діб безперервно виконували бойові завдання на передових позиціях, а випадки, безпосередньо пов'язані з психічним чи фізичним виснаженням унаслідок тривалого перебування на позиціях зокрема, за квітень і травень, були відсутні. Це не дає підстав заперечувати значення бойового стресу чи моральної травми для окремих категорій військовослужбовців, проте свідчить про недостатність пояснення всього різноманіття випадків СЗЧ виключно наслідками участі у бойових діях.

Аналіз емпіричних матеріалів свідчить, що за зовнішньо однаковими проявами самовільного залишення військової частини приховуються різні механізми формування відповідної поведінки. Це дозволяє розглядати досліджуване явище не як однорідну категорію правопорушень, а як сукупність випадків, що відрізняються за характером мотивації, особливостями адаптації до військової служби та умовами прийняття рішення про залишення місця служби. У зв'язку з цим доцільним є виокремлення найбільш поширених механізмів формування відповідної поведінки.

Водночас службові матеріали фіксують переважно зовнішні причини та обставини СЗЧ. Такі формулювання, як «небажання виконувати бойові завдання», «небажання вибувати до району виконання бойових завдань», «стан здоров'я» чи «неприбуття з відпустки», відображають безпосередній привід відповідної поведінки, проте не завжди дозволяють повною мірою розкрити її внутрішній психологічний зміст. У більшості випадків за такими формулюваннями можуть приховуватися складні процеси психологічної дезадаптації, накопиченого виснаження, фрустрації, моральної травми або тривалого впливу бойового стресу.

Сукупність результатів проведеного дослідження, аналізу досліджуваного масиву матеріалів, а також висновків вітчизняних і зарубіжних науковців дає підстави стверджувати, що випадки самовільного залишення військової частини можуть формуватися під впливом різних соціально-психологічних механізмів, інтенсивність яких залежить від бойового досвіду, тривалості перебування у зоні бойових дій, індивідуальних адаптаційних ресурсів та умов проходження служби. Саме тому типологія випадків СЗЧ має враховувати не лише формально зафіксовані причини відповідної поведінки, а й глибинні механізми прийняття рішення про залишення місця служби.

Перший механізм пов'язаний з уникненням проходження військової служби або майбутньої участі у бойових діях. Для цієї групи випадків характерним є прагнення особи уникнути включення до системи виконання бойових завдань ще до набуття значного бойового досвіду. Аналіз службових матеріалів свідчить про значну кількість випадків СЗЧ серед

новоприбулих військовослужбовців, осіб, які проходять БЗВП, а також тих, хто перебуває на початкових етапах адаптації до умов військової служби. Визначальним для такого механізму є не наслідки вже пережитого бойового навантаження, а небажання зіткнутися з ним у майбутньому. Саме тому центральне місце тут займає прагнення уникнути перспективи участі у бойових діях або виконання завдань, які сприймаються як пов'язані з високим ризиком для життя та здоров'я.

Другий механізм пов'язаний із впливом бойового навантаження та поступовим виснаженням адаптаційного ресурсу військовослужбовця. На відміну від попереднього типу, визначальне значення тут має не очікування бойового досвіду, а його фактичне накопичення. Особливістю цього механізму є те, що він формується вже після безпосереднього зіткнення особи з реаліями війни. Значення можуть мати тривале перебування в умовах постійної загрози життю, пережиті поранення, втрати побратимів, високий рівень фізичного навантаження, проходження лікування, військово-лікарських комісій та інші обставини, які поступово впливають на психологічний ресурс військовослужбовця.

Важливо зазначити, що досліджувані матеріали не завжди фіксують такі стани безпосередньо. Натомість вони можуть проявлятися через формально зафіксовані причини, пов'язані зі станом здоров'я, проходженням лікування або небажанням виконувати окремі бойові завдання. У цьому контексті важливе значення мають результати психологічних досліджень, які пов'язують формування окремих поведінкових реакцій військово-службовців із впливом фрустрації, хронічного психологічного напруження, бойового стресу та інших наслідків участі у бойових діях.

Третій механізм пов'язаний із конфліктом між виконанням військового обов'язку та значущими соціальними ролями військовослужбовця поза межами служби. Йдеться насамперед про сімейні обставини, необхідність догляду за близькими, складні життєві ситуації або інші обставини, які набувають для особи пріоритетного значення. У таких випадках військовослужбовець не обов'язково заперечує сам обов'язок проходження служби, однак опиняється в ситуації конфлікту між різними соціальними зобов'язаннями. Хоча у досліджуваному масиві такі випадки не були домінуючими, вони демонструють, що позаслужбові фактори також можуть впливати на формування рішення про СЗЧ.

Четвертий механізм пов'язаний зі службовою дезадаптацією та сприйняттям наявної проблемної ситуації як такої, що не може бути ефективно вирішена в межах чинних організаційних процедур. До цієї групи належать випадки, пов'язані з проходженням військово-лікарських комісій, лікуванням, прагненням переведення до іншого підрозділу, службовими конфліктами, відрядженнями або відчуттям відсутності належного реагування на наявну проблему. У таких ситуаціях СЗЧ виступає

не стільки як спосіб остаточного уникнення військової служби, скільки як неправомірний спосіб вирішення конкретної кризової ситуації. Саме ця група випадків найбільш переконливо демонструє, що не всі випадки СЗЧ пов'язані з прямим небажанням проходити військову службу. Попри меншу поширеність порівняно з випадками, пов'язаними з бойовим навантаженням або уникненням участі у бойових діях, зазначена група має важливе значення для розуміння неоднорідності механізмів формування СЗЧ. Її існування свідчить про те, що самовільне залишення військової частини може бути зумовлене не лише прагненням уникнути служби, а й сприйняттям відсутності ефективних способів вирішення конкретної службової або життєвої проблеми.

Запропонована типологія дозволяє розглядати СЗЧ не як однорідну сукупність порушень військової дисципліни, а як складне соціально-правове явище, у межах якого можуть бути виокремлені різні механізми формування відповідної поведінки. Фактична неоднорідність випадків СЗЧ має важливе значення для подальших досліджень цієї проблематики та оцінки меж універсального кримінально-правового підходу, оскільки зовнішня схожість поведінки не завжди відображає тотожність процесів, які лежать в її основі.

Виявлена неоднорідність механізмів формування самовільного залишення військової частини актуалізує питання про її значення для кримінально-правової оцінки відповідних випадків. Якщо за зовнішньо однаковими проявами поведінки можуть приховуватися принципово різні соціальні, психологічні та службові процеси, то постає питання: чи достатньо для справедливої оцінки відповідної поведінки лише формальної констатації факту порушення військового обов'язку?

Відповідь на це питання безпосередньо пов'язана з розумінням місця людини в системі військової служби. В умовах війни військовослужбовець постає не лише носієм встановленого законом військового обов'язку, а й суб'єктом прав та законних інтересів, особою з обмеженим фізичним, психологічним і моральним ресурсом. Виконання завдань військової служби здійснюється в конкретних умовах, які можуть істотно відрізнятися за рівнем бойового навантаження, тривалістю перебування в зоні бойових дій, характером виконуваних завдань та інтенсивністю впливу несприятливих чинників. Саме тому однакове за зовнішніми проявами порушення військового обов'язку не завжди означає однакові умови формування відповідної поведінки.

У цьому аспекті принцип справедливості не може зводитися виключно до однакового підходу до всіх випадків самовільного залишення військової частини. Формальна рівність у застосуванні кримінально-правової норми сама по собі ще не забезпечує справедливості оцінки конкретної поведінки, якщо поза увагою залишаються обставини, які впливали на процес

прийняття рішення військовослужбовцем. Йдеться не про заперечення значення військової дисципліни чи виправдання відповідних порушень, а про необхідність врахування того, що за однаковими юридичними ознаками можуть приховуватися різні за своїм змістом життєві ситуації.

Умови війни особливо загострюють цю проблему. Тривале бойове навантаження, повторна участь у бойових діях, наслідки поранень, труднощі адаптації до умов служби або конфлікт між військовим обов'язком та іншими соціальними ролями не змінюють юридичної природи самовільного залишення військової частини, проте впливають на той контекст, у межах якого формується відповідна поведінка. Ігнорування цих відмінностей призводить до спрощеного сприйняття досліджуваного явища та фактичного ототожнення випадків, які суттєво відрізняються між собою за механізмами формування.

Саме тому встановлена неоднорідність випадків самовільного залишення військової частини дозволяє по-новому поставити питання про межі універсального кримінально-правового підходу до їх оцінки. Формальна єдність кримінально-правової норми забезпечує необхідний рівень правової визначеності та однаковості правового регулювання. Водночас різноманіття механізмів формування відповідної поведінки свідчить про те, що можливості такого підходу не є необмеженими. Чим більшою є фактична неоднорідність випадків, тим більшого значення набуває врахування умов їх формування для забезпечення справедливого кримінально-правового реагування.

У цьому сенсі проблема самовільного залишення військової частини виходить за межі виключно дисциплінарного чи кримінально-правового виміру та порушує ширше питання про співвідношення між інтересами забезпечення обороноздатності держави, необхідністю підтримання військової дисципліни та потребою збереження людського виміру військової служби в умовах тривалої війни.

Проведений аналіз дозволяє розглядати самовільне залишення військової частини не лише через призму окремих причин чи обставин, а насамперед через механізми формування відповідної поведінки. Запропонована типологія свідчить, що за формально однаковими проявами самовільного залишення військової частини можуть приховуватися різні механізми прийняття рішення про залишення місця служби, пов'язані з особливостями проходження служби, характером бойового досвіду, процесами адаптації до військового середовища та іншими соціально-психологічними чинниками. У зв'язку з цим формальна єдність кримінально-правової конструкції самовільного залишення військової частини не усуває фактичної неоднорідності механізмів формування відповідної поведінки. Саме ця обставина окреслює межі достатності універсального кримінально-правового підходу до оцінки відповідних

випадків та актуалізує проблему справедливості кримінально-правового реагування в умовах тривалої війни.

ВИСНОВКИ

1. Дослідження кримінально-правової політики щодо самовільного залишення військової частини дозволило встановити, що її розвиток в умовах війни характеризується поступовим переходом від пріоритету формального посилення кримінальної відповідальності до пошуку більш гнучких механізмів реагування, здатних враховувати фактичну неоднорідність відповідних випадків. Визнання законодавцем значення добровільного повернення військовослужбовця до служби засвідчило, що проблема СЗЧ не може вирішуватися виключно шляхом посилення кримінально-правового впливу.

2. Аналіз теоретичних підходів до диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності дозволив встановити, що формальна рівність у застосуванні кримінально-правової норми не завжди забезпечує справедливість оцінки конкретного випадку. Межі універсального кримінально-правового підходу до самовільного залишення військової частини проявляються насамперед у його обмеженій здатності враховувати різноманітність умов проходження служби та механізмів формування відповідної поведінки. У зв'язку з цим диференціація та індивідуалізація кримінально-правового реагування виступають необхідними умовами реалізації принципу справедливості в умовах війни.

3. Проведене дослідження не підтвердило можливості пояснення всього різноманіття випадків самовільного залишення військової частини виключно бойовим стресом, моральною травмою чи бойовим виснаженням. Вони є важливими, але не універсальними. Значна частина відповідних випадків виникає ще до набуття особою реального бойового досвіду, що виключає можливість пояснення всього розмаїття досліджуваного явища виключно наслідками участі у бойових діях. Спостерігається наявність різних механізмів формування відповідної поведінки, що обумовлює необхідність їх самостійного дослідження та врахування під час аналізу випадків СЗЧ.

4. За формально однаковими проявами самовільного залишення військової частини можуть приховуватися різні механізми формування відповідної поведінки. Пропонована типологія випадків СЗЧ ґрунтується не на формально зафіксованих причинах відповідної поведінки, а на механізмах прийняття рішення про залишення місця служби. Виокремлено чотири найбільш поширені механізми формування СЗЧ: уникнення майбутньої участі у бойових діях, виснаження адаптаційного ресурсу під впливом тривалого бойового навантаження, конфлікт між військовим обов'язком та іншими соціальними ролями, а також службову дезадаптацію.

Розгляд СЗЧ через механізми формування відповідної поведінки дозволяє перейти від аналізу окремих причин до аналізу процесів, які визначають логіку прийняття відповідного рішення.

5. Результати дослідження засвідчили наявність суперечності між формальною єдністю кримінально-правової конструкції самовільного залишення військової частини та фактичною неоднорідністю механізмів формування відповідної поведінки. Саме ця суперечність окреслює межі достатності універсального кримінально-правового підходу до оцінки відповідних випадків та актуалізує проблему справедливості кримінально-правового реагування в умовах тривалої війни.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з вивченням можливостей урахування соціальних, психологічних та службових механізмів формування самовільного залишення військової частини під час розвитку більш диференційованих підходів до кримінально-правового реагування в умовах воєнного стану.

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджено межі універсального кримінально-правового підходу до самовільного залишення військової частини в умовах тривалої війни крізь призму соціально-правових і психологічних чинників формування відповідної поведінки. Проаналізовано трансформацію кримінально-правової політики щодо СЗЧ в умовах воєнного стану та встановлено тенденцію переходу від пріоритету посилення кримінально-правового примусу до використання більш гнучких механізмів реагування. На підставі аналізу наукової літератури обґрунтовано значення диференціації та індивідуалізації кримінально-правового реагування як умов реалізації принципу справедливості. Узагальнення психологічних досліджень показало, що бойовий стрес, моральна травма, поранення та бойове виснаження є важливими, але не універсальними чинниками формування випадків СЗЧ. За результатами аналізу службових матеріалів одного з бойових підрозділів Збройних Сил України встановлено, що значна частина відповідних випадків виникає ще до набуття особою реального бойового досвіду або на початкових етапах адаптації до військової служби. Запропоновано типологію випадків СЗЧ, побудовану на механізмах формування відповідної поведінки, а не на формально зафіксованих причинах її виникнення. Виокремлено чотири найбільш поширені механізми формування СЗЧ: уникнення майбутньої участі у бойових діях, виснаження адаптаційного ресурсу під впливом тривалого бойового навантаження, конфлікт між військовим обов'язком та іншими соціальними ролями, а також службову дезадаптацію. Виявлено суперечність між формальною єдністю кримінально-правової конструкції самовільного залишення військової частини та фактичною неоднорідністю механізмів

формування відповідної поведінки. Обґрунтовано, що саме ця суперечність визначає межі достатності універсального кримінально-правового підходу до оцінки відповідних випадків та актуалізує проблему справедливості кримінально-правового реагування в умовах тривалої війни.

Література

1. Антонюк Н. О. Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України : монографія. Київ : Алерта, 2023. 552 с.
2. Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади : монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. 488 с.
3. Блінов О. А. Бойовий стрес та результати його емпіричного дослідження. Психологічний часопис. 2018. № 2 (12). С. 9–22.
4. Боровик А. В. Кримінологічна характеристика факторів вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби. Актуальні проблеми держави і права. 2025. Вип. 105. С. 31–37. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.4>
5. Гальцова О. В. Вплив чинників морального та психологічного стану військовослужбовців на вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 8. С. 316–318. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/73>
6. Гаркуша Ю. Формування кримінально-правової політики України в умовах російсько-української війни до введення воєнного стану. Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ. 2024. Спец. вип. № 1 (132). С. 243–249. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-5-37>
7. Гусаров С. М. Кримінально-правова політика України: трансформації періоду війни та повоєнна перспектива. Південноукраїнський правничий часопис. 2025. № 1. С. 24–31. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2025.1.4>
8. Кількість відкритих справ про СЗЧ та дезертирство з початку повномасштабної війни сягнула майже 300 тисяч – Офіс Генерального прокурора. Громадське. 2025. 14 жовтня. URL: <https://hromadske.ua/suspilstvo/253083-kilkist-vidkrytykh-sprav-pro-szch-ta-dezertyrstvo-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-viyny-siahnula-mayze-300-tysiach-ohp> (дата звернення: 10.06.2026).
9. Ключко А., Семенець-Орлова І. Бойовий стрес як детермінанта порушень ментального здоров'я в умовах війни. Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я. 2024. № 1 (15). С. 91–95. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2024-1-16>
10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.
11. Мацола А. А. Кримінально-правова політика України в умовах воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського національного

університету. Серія: Право. 2025. Вип. 91, ч. 4. С. 91–95. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.4.18>

12. Мушкевич В. О. Психологічні особливості фрустраційної поведінки військовослужбовців. Психологічні перспективи. 2020. Вип. 35. С. 101–118. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2020-35-101-118>

13. Острогляд О. В. Кримінально-правова політика в умовах війни: законодавчий аспект. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 1. С. 286–290. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.53>

14. Письменський Є. О. Формування кримінально-правової політики України в умовах воєнного стану: дослідження негативних тенденцій. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2024. № 1. С. 43–52. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-1-6>

15. Платинюк О. Б., Соколова І. М. Модель формування неспсихотичних психічних розладів у учасників бойових дій, які одержали поранення. Експериментальна клінічна медицина. Психіатрія, наркологія та медична психологія. 2020. Т. 88, № 3. С. 67-72. DOI: <https://doi.org/10.35339/ekm.2020.88.03.09>

16. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці : Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2839-IX.

17. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану : Закон України від 20.08.2024 № 3902-IX.

18. Пузирьов Є. В., Ізвеков В. В. Бойовий стрес та його наслідки для військовослужбовців. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 203–209. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/33>

19. Хильченко (Макаренко) А. С. Принцип пропорційності при призначенні покарання та звільненні від його відбування в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 7. С. 370–374. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/90>

20. Ющик О. І. Індивідуалізація покарання крізь призму принципу пропорційності та стандартів захисту прав людини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2026. № 93, ч. 4. С. 255–260. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.36>

21. Fedyk A. O., Valchuk O. A., Okhrimenko I. M., Danylchenko T. V., Bets I. O., Balahur L. O., Brykovskyi A. G. Socio-psychological causes and

consequences of combat stress in armed conflict participants. *Wiadomości Lekarskie – Medical Advances*. 2025. Vol. 78, No. 1. P. 82–89. DOI: <https://doi.org/10.36740/WLek/197120>

22. Frierson R. L. Combat-Related Posttraumatic Stress Disorder and Criminal Responsibility Determinations in the Post-Iraq Era: A Review and Case Report. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*. 2013. Vol. 41. No. 1. P. 79–84. PMID: 23503180.

23. Koenig H. G., Al Zaben F. Moral injury: an increasingly recognized and widespread syndrome. *Journal of Religion and Health*. 2021. Vol. 60, No. 5. P. 2989–3011. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01328-0>

24. Lee Y. Military Veterans, Culpability, and Blame. *Criminal Law and Philosophy*. 2013. Vol. 7. No. 2. P. 285–307. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11572-013-9207-z>

25. Nash W. P., Westphal R. J., Watson P. J., Litz B. T. *Combat and Operational Stress First Aid: Caregiver Training Manual*. Washington, DC : Bureau of Medicine and Surgery, Department of the Navy ; National Center for PTSD ; Department of Veterans Affairs, 2010. 133 p.

26. VA/DoD Clinical Practice Guideline for Management of Post-Traumatic Stress. Version 2.0. Washington, DC : Department of Veterans Affairs ; Department of Defense, 2010.

27. Zasiakina L., Kokun O., Kozihora M., Fedotova T., Zhuravlova O., Boyko M. Conceptual Analysis of Moral Injury in Narratives of National Guard Servicemen: A Case Study. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2022. Vol. 9. No. 1. P. 105–120. DOI: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.1.zas>

Information about the author:

Martirosian Artur Hrachovych,

PhD in Law,

Attorney,

Servicemember of the Armed Forces of Ukraine

<https://orcid.org/0009-0000-0034-1559>